

Ötvös István

AZ ANTIKOMMUNISTA POLITIKA OKAIRÓL, CÉLJAIRÓL ÉS MEGHALADÁSÁNAK LEHETŐSÉGÉRŐL

Mike Károly a Kommentárban megjelent esszéjében¹ tette fel szinte elsőként releváns módon azt a kérdést, hogy van-e értelme az „antikommunista” politikai narratívának. Tágabb értelemben magának az emlékezetpolitikának az értelmét is megkérdőjelező írására a Magyar Szemle augusztusi számában dr. Katona Gábor reflektált.² Katona a kommunizmus áldozatinak kárpótlási kérdéseiben jártas jogásként szűkítette a kérdést. Érvelésének lényege, hogy az áldozatok eszmei, anyagi kárpótlása, valamint az elkövetők felkutatása miatt fontos napirenden tartani a kommunista rendszerről szóló közbeszédet. Érvelésében a politikai haszon elhalványul az erkölcsi-etikai álláspont mellett.

Mindkét felvetést értem, és nem is látok kibékíthetetlen ellentétet közöttük. Mégis úgy gondolom, hogy mivel mindkettőből hiányzik a történeti aspektus, kénytelen vagyok tovább „habosítani” a kérdést. No nem a kommunizmus történetére való reflektálás hiányzik, hanem annak végiggondolása: hogyan is vált az „emlékezetpolitika” ennyire központi kérdéssé egy adott pillanatban – és miért tűnhet el hirtelen?

Nagyon sok esetben fel lehet vetni egy-egy politikai narratíva hasznát, és az antikommunista politizálás aktuális használatának értelme kapcsán talán különösen fontos ezt megtenni. Különösen fontos, mert a rendszerváltozás óta felnőtt az a nemzedék, amelynek számára Kádár János éppolyan fénykép a könyvek lapjain, mint akármelyik másik történelmi személy. Ebben a kontextusban viszont nyilvánvaló, hogy az antikommunista narratíva primer haszna valóban kérdéses. Ráadásul a világ amúgy is sokat változott, a harminc alatti nemzedék információforrása, tudásának szerkezete gyökeresen eltér a korábbi nemzedékekétől.

Ilyen összefüggésben még fontosabb a kérdés: az antikommunista politikai üzeneteknek van-e helye a mai közbeszédben? Véleményem szerint ahhoz, hogy erre a kérdésre releváns választ adjunk, tisztázni kell, hogyan jutottunk el idáig. Azaz: miért jelent meg az antikommunista narratíva a magyar politikai közbeszédben?

1.

Azzal a talán meglepő állítással kell kezdenem, hogy a Kádár-rendszer megítélésben valójában viszonylag gyorsan el lehet érni egy *minimális* történeti konszenzust. Még a rendszer apologetái sem tagadhatják, hogy a magyarországi kommunizmus második felvonása

¹ MIKE Károly: *Az antikommunizmuson túl*, Kommentár 2014/3.

² KATONA Gábor: *A bátrak igazsága*, Magyar Szemle, 2015/7–8.

(is) vérben született, és legelszántabb ellenfelei sem tekinthetnek el attól, hogy a rendszer keretein belül a '70-es évekre korlátozott, de valóban stabil anyagi körülményeket teremtett alattvalói számára, miközben – a hallgatási szabályok betartásával – viszonylag békés körülmények között élhettek.

A részletekben azonban már értelemszerűen nem lesz ilyen nagy az összhang, de – ennek a gondolatmenetnek az erejéig – ezektől el kell tekintenünk. Nem csupán azért, mert a történettudomány „normális üzemmenete” által okozott viták fognak állandósulni, hanem mert az értékelés függ az értékelő korszaktól is. Egy anyagi biztonságban élő nemzedék számára a Kádár-rendszer által nyújtott korlátozott biztonság *nem* vonzó alternatíva – mert szabadsághiánnyal társult. Ugyanakkor egy szegényes életvitelű nemzedék számára könnyen áhított álommá válhat – mert a biztonságáért cserébe szívesen lemondana a szabadságáról, vagy annak jelentős részéről is.

Millió egyéb kérdés és probléma merülhet még fel a Kádár-rendszerrel kapcsolatban, de most – elméleti kiindulópontunkat tiszteletben tartva – tekintsünk el ezektől, hiszen úgyis köteteket fognak megtölteni válaszaikkal a történészek, politológusok, szociológusok és egyéb „embertudományok” képviselői. Maradjunk annál a megállapításnál, hogy valójában a kérdés konszenzusos rendezése elvileg lehetetlen, de már valójában amúgy is tudományos viták terepe. Annak a jelenségnek, amit Mike Károly antikommunista politikaként definiál, semmi köze a kommunizmus valóságához vagy a róla szóló tudományos „narratívákhoz”.

2.

A rendszerváltozás különös kegyelmi pillanat lehetett volna a magyar politikában, mégsem vált azzá. Amikor 1990-ben, az első szabad választáson megtettük az első és egyben egyik legfontosabb lépést az új politikai rend felé, olyan parlament jött létre, amelyben a diktatúra utódpartja elhanyagolható frakcióvá vált. Mind az új kormány, mind annak ellenzéke a diktatúra ellenzékéből alakult ki. És itt most az sem számít, hogy hányan érkeztek a régi állampártból. Nem érdekes, mert lehetőség nyílt arra, hogy a politikai elit jelentős többsége, elutasítva a Kádár-rendszert, azzal szemben határozza meg önmagát és az új, demokratikus rendszert. Nem számít azért sem, mert egy egész ország politikáját nem kizárólag egy személy, de még csak nem is egy párt (legyen az akár kormányzó erő) határozza meg, hanem a politikai közösség egésze – amelybe még az ellenzék is beletartozik. Ha másképp nem is, de tematizálási erejénél fogva mindenképpen befolyásolja a napirendet.

Az antikommunizmus 1990 utáni – átmeneti – zárójelbe kerülésének azonban volt két konkrét oka is. Egyrészt emlékezhetünk még arra, hogy a lehangosabb antikommunista szólamokat hangoztató SZDSZ talán épp ennek következtében nem jutott el a kormányzati szerepig az első szabad választás után. Ez komoly lecke volt mindenki számára. Másrészt azért, mert 1990–1991-ben még az is elképzelhető volt, hogy ha a jobbközép koalíciót a liberális párt váltja le, akkor egy olyan kétpólusú rendszer is kialakulhat, amelyben az utódpart már nem játszik koalícióképző szerepet. És ezért a múltja kizárólag

történeti probléma. Persze eközben a kárpótlás és az igazságtétel kérdése időről időre felmerült, azonban az antikommunizmus még nem vált politikai gondolkodást szervező erővé. Tisztán a politikai logika mentén haladva tehát semmi értelme nem volt annak, hogy „kommunistázni” kezdjen bárki is. Kivételek persze akadtak, mint a MIÉP – azonban ők az esélytelenek nyugalmával szórhatták szitkaikat a „pártállam maradványaira”.

A közbeszédben azonban másként merült fel a probléma. A társadalom, különösen a rendszerátalakítás „vesztesei”, érthető nosztalgiával gondoltak vissza a korábbi világra. Számos, sokszor egyéni oka van annak, hogy a szabadsággal nem tudtak mit kezdeni, ellenben a korábbi rendszer előnyeinek elvesztését azonnal érzékelték. Bizonyos mértékig ez az emberi természetből (is) fakadó jelenség. Ez a nosztalgia létezett, de még nem lett volna végzetes. Az más kérdés, hogy az értelmiség „rárepült” a problémára. Tagjai abból a téves feltételezésből indultak ki, hogy a rendszerváltás politikai eseménye rontotta el a dolgokat, tehát a politikának is kell megoldania az összes nehézséget. Ez alapvető tévedés, mert a politika nem mindenható és nem képes az élet valamennyi problémáját megoldani – de ez ekkor nem számított, hiszen már megindult a harc a kormányváltásért. Ráadásul arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy végeredményben mindnyájan egy totalitárius eszmében voltunk kénytelenek élni, amely valóban totálisan szabályozni akarta létezésünket, és mindenki számára ez a politikai minta volt adott. Csak eddig „ők” így akarták, most meg „mi” úgy. De az alapképlet keveset változott.

Mindeközben az új körülmények között megjelent az áldozatok története a közbeszédben és a történeti irodalomban is. Ez is természetes jelenség, hiszen a hosszú időre hallgatásra ítélt '56-osok vagy a Rákosi-diktatúra által megaláztatottak és kifosztottak elkezdtek elmesélni, mi is történt velük. Ebben a pillanatban azonban már két valóság áll egymással szemben: a nosztalgiázóké és az áldozatoké.

De ebből még mindig nem keletkezett politika...

3.

Mindezzel ugyanis nem lett volna semmi baj, ha a politikai vitákat ekkoriban nem értelmiségiek folytatták volna, hanem profi politikusok. Mivel azonban az új pártoknak nem profi politikusai, hanem értelmiségiből politikussá lett vezetői voltak, ideológiai vitákat kezdtek folytatni. Pontosabban folytatták a korábban megkezdett vitáikat.

Ezt az ideológiai teret jóval a rendszerváltozás előtt kijelölte az akkori kultúrpolitika. Nem nehéz észrevenni, hogy a liberálisok küzdelme „a nacionalizmus feléléde ellen”, illetve a jobboldal küzdelme a „kozmetopolita liberálisokkal” pontosan abban a mederben haladt, mint azt az irodalomtörténet-sz-ideológus Király István a '70-es években leírta. Akkor a „szocialista internacionalizmusra” leselkedő veszélyekként jelent meg a két fogalom, és a kultúrpolitika számára adott volt a lehetőség: a két csoport közti lavírozással és részben folyamatos egymásnak ugrasztásával uralhatta a terepet.

Másrészt a Kádár-rendszer hagyományai mentén ez a politikussá lett értelmiség az ideológiai vitáknak a korábbihoz hasonló fontosságot tulajdonított. A Kádár-rendszer-

ben ugyanis sem középosztály, sem valós politikai vita nem lévén, mindkét problémát az értelmiség oldotta meg. Funkcióját tekintve ellátta a nemlétező középosztály szerepét, ideológiai vitái pedig pótolták a politikai vitákat. Ebben a közegben azonban a könyv, amit az értelmiségiek írtak, a színdarab, amit bemutattak, a dal, amit énekeltek – mind-mind politikai tetté vált. Legalábbis ők úgy érezték, és azt hitték, a világ nem változott meg a rendszerváltozással.

És valóban nem változott meg olyan látványosan, csak fokozatosan erodálódott mindkét szerepük. A „tőkés” vállalkozói réteg fokozatosan elkezdett középosztályként működni – amely mellett az értelmiség persze lecsúszni látszik; az ideológiai viták pedig egyre kevésbé válnak politikai tényé, hiszen a jó pártszervezés, a megfelelően felépített kampány és a releváns üzenetek sokkal fontosabbak a győzelemhez, mint a holmi elméleti kérdések.

Csak két kiragadott példát említek. Érdemes megnézni egyrészt az önkormányzati rendszer körüli vitákat az első szabadon választott kormány idején. Ezek jelentős része – különösen a sajtóban – nem arról szólt, milyen jogköröket, feladatokat és forrásokat adjon át az állam az önkormányzatoknak, hanem arról, hogy a köztársasági megbízottak főispánok-e vagy sem, és ha igen, akkor mindez a Horthy-rendszer restaurációja-e vagy sem. És abban a pillanatban történeti-ideológiai jellegűvé kezdett válni a vita. A másik, kicsit messzebbről merítve: Nemeskürty István könyve a doni hadseregről 1972-ben. Kétségtől politikai tett volt a publikálása a korszakban, de ma már egy mégoly provokatív könyv is simán megjelenik politikai relevanciák nélkül. De gondoljunk csak arra, hogy az *Übű király* '80-as évekbeli bemutatása micsoda dráma volt. És ma? Pedig semmivel sem rosszabb a darab, csak az a bizonyos összekacsintó politizálás eltűnt mögüle.

A félreértések elkerülése végett tisztázzuk: nem gondolom azt, hogy ez így jobb vagy az úgy rosszabb. Pusztán a tényt kívánom rögzíteni: akkor egy-egy könyv, színház politikai esemény volt, ma már nem az. És ez a folyamat azzal vette kezdetét, hogy kitört a demokrácia, és immár nem kellett a sorok közé rejteni semmit, egyszerűen ki lehetett mondani és kész. Az áthallásos narrációra immár nem volt szükség.

De a folyamat nem zajlott ilyen gyorsan, és még csak a kezdeteinél tartottunk a '90-es évek elején.

4.

A pártoknak az ideológiai vita nem feltétlen volt ellenére. Releváns politikai üzenetek hiányában a történeti múltra és a társadalomba beleégett, kibeszéletlen félelmekre könnyedén építhettek propagandát. A történeti múlt – és az arról alkotott elképzelések – egyszerűen a napi érvelés részévé válhattak, és még nagyon gondolkodni sem kellett. Más kérdés, hogy a történeti érvelés magát a történelmet csonkította meg és torzította el. Valójában ez csak a kisebbik probléma, hiszen egy jobb kor a tévedéseket szépen helyre tudja tenni. Azonban ezzel a félelem szelleme kiszabadult a palackból – és az az ember/társadalom, amelynek tetteit a félelem irányítja, kiszámíthatatlanná válhat.

De a másik oldal is ebbe az irányba mozdult el. A Magyar Szocialista Párt 1990 után egy nagyon fontos válaszúthoz ért. A romokból újjá kellett építeni a pártot – ez természetes. Csakhogy nem volt mindegy, hogyan. Keressenek a szocialisták egy új, fiatal csapatot, amely – kellő tapasztalat és ismertség hiányában – akár két-három választási cikluson keresztül kénytelen ellenzékben maradni; vagy a régi, ismert emberek segítségével szerezzék meg a hatalmat? Az örökölt csapat nagyon jól ismerte a hatalomtechnikát, megfelelő kapcsolati rendszerrel rendelkeztek; rövidtávon tehát logikus lépésnek tűnt, hogy rájuk építkezzen a baloldal.

Az ország helyzetéről, a jövő feladatairól nagyon mást mondani nem lehetett, mint amit az Antall-kormány. A külső és belső körülmények egyaránt kijelölték azt a szűk mezsgyét, amelyen bárki is haladni tudhatott. Így viszont a szocialisták számára az egyetlen adekvát megoldás az maradt, ha a régi gárdával – építve a nosztalgiára – próbálják megszerezni a kormányzati pozíciót. Ez végül 1994-ben meghatározó választási győzelmet és jóval 50% feletti mandátumtöbbséget hozott számukra. Úgy tűnhetett, hogy minden rendben van.

Csak közbevetőleg jegyzem meg: egyáltalán nem volt szükségszerű, hogy az események ebben a mederben folyjanak. Ha a liberálisok nem mennek be a Demokratikus Charta nevű csodába, vagy a szocialisták eltérő taktikát választanak, másként is lehetett volna. Például akár úgy is, hogy a felépítenek egy új szociáldemokrata baloldalt és ezzel saját maguk tüntetik el az antikommunista politika lehetőségét is. Csakhogy a félelem egy esetleges politikai számonkéréstől, és talán az azonnali politikai haszonszerzés lehetősége sokakat megszedített. A jobboldal számára is lett volna más út. Ám részben az a tény, hogy a baloldal ilyen módon fogalmazta meg kritikáit, részben pedig az, hogy ebben a táborában is jelen volt a félelem a „kádári visszarendeződéstől”, számára is behatárolta a lehetőségeket.

5.

A baloldal tehát a nosztalgiára (is) épített, a jobboldal pedig a politikai logika mentén visszavágott. A jobboldali tábor a „visszarendeződéstől” való félelem (is) összetartotta, a baloldal erre persze a „fasizmus” történeti vádját szegezte szembe. Mivel a kormánynak a nosztalgia ellen nem volt egyéb fegyvere, a viktimológiára épített. De nem csupán az egyéneket és a nem-politikai közösségeket ért atrocitásokról beszéltek. Elsősorban a kiszagdapártot – és természetesen valamennyi nem kommunista pártot – lehetett áldozatként felmutatni; ehhez viszont egy megfelelő történeti interpretációs keretre volt szükség.

Egy ilyen interpretációt az is megkönnyített, hogy mivel a Kádár-korszak saját legitimitációjának megteremtése érdekében annak idején ragaszkodott az „ellenforradalmi” narratívához ’56-tal kapcsolatban, a forradalmi narratíva eleve megfelelő keretté vált. A megközelítés alaphangját tehát érthetően az áldozatok megnyilvánulásai formálták. Az áldozatok igazát még véletlenül sem szabad megkérdőjeleznünk, de az, hogy ez a kérdés ilyen módon került be a *politikába*, nem volt szerencsés. (Talán a történeti tudományos narratívának sem tett jót, de ez most nem tartozik szorosan ide.)

Különösen fontossá vált mindez az 1994-es választási vereség után. A politikusok (általában) kevésbé néznek szembe az általuk elkövetett politikai hibákkal. Az adott körülmények között elég a viszonylag gyenge és politikai kommunikációs szempontból talán leginkább szánalmasnak nevezhető MDF-es választási kampányra gondolni.

Hozzá kell tennem: az sem tett jót a „jobboldalnak”, hogy egy idő után olyan korosztályok határozták meg a politikáját, amelynek tagjai fejében a kommunista periódus egy felejthető kitérőt jelentett, és azt gondolták, 1990-ben visszatértünk arra a pontra, amit valamikor 1945 és 1947 között kényszerből elhagytunk. Nem vették tudomásul a tényeket, nevezetesen, hogy a társadalom jelentős része számára – és nem melleleg számukra is – a Kádár-rendszer jelentette az egyetlen megélt valóságot, mást nem vagy alig ismertek. A II. világháború előtti világ végérvényesen feledésbe merült, vagy ami maradt a társadalom emlékezetében, minden volt, csak nem koherens világkép. Annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy mit is kezdünk majd a kommunista történelem egészével, még várat magára.

(Történeti értelemben a problémát az jelenti, hogy – különféle okokból – megszoktuk, hogy a történelmet egy célszerű eseménysornak tekintjük. Pedig a szocialista Magyarország nem illik bele a honfoglalástól a jelenig tartó egységes nemzetfejlődés ívébe. Így a nemzeti centrumú, patrióta történeti gondolkodás nem tud ezzel mit kezdeni. De éppúgy nem tud vele mit kezdeni az a történeti gondolkodás sem, amely a történelemben az emberi szabadságjogok töretlen fejlődését véli kirajzolni.)

Visszatérve a politikához: miután politikailag a jobboldal 1990 és 1994 között sikertelennek bizonyult, politikusai belekapaszkodtak abba, amibe tudtak – a történelemben. És ekkor – témánk szempontjából – végzetes hiba történt: úgy látták, hogy amit ők, a politikusok nem tudtak elérni, majd a történészek elérik – helyettük. Nem értették az MSZP 1994-es választási sikerének valódi okait, vagy ha értették, akkor nem tudták megtalálni az ellenszerét. Inkább az ideológia terepén folytatták a harcot.

*

A helyzet azonban gyökeresen megváltozott valamikor 2000 és 2005 között. Ahogy a Bokros-program lehetővé tette az akkor már újjászerveződő „jobboldalnak”, hogy végre valóban arról szóljon a politizálása, amiről egy demokráciában beszélni kell, valamikor az első Orbán-kormány bukása és az őszi beszéd között végleg átalakult a politika. Immáron nem a nosztalgia és viktimológia csapott össze, hanem arról kezdett szólni a dolog, ami egy normális országban szokásos.

Közben persze itt maradtak azok a szereplők, akik beleragadtak a szerepükbe. Fontosak ők, hiszen fenntartanak egy olyan gondolkodást, ami talán idejétmúltnak hat, de valójában hozzásegíthet minket saját magunk megértéséhez. Az más kérdés, hogy egyre kevésbé releváns mindez *politikai szempontból*.

Ezen a ponton kell vissza térnem az alapkérdésre: van-e értelme az antikommunista politikának? A válaszom kettős. Mivel az antikommunizmus használatát az 1990 után kialakult helyzet hozta létre, mindaddig fennáll majd, amíg e helyzet alapjai végleg meg

nem szűnnek. Azaz egészen addig politikai kérdés marad mindez, amíg akár a viktimológia, akár a nosztalgia bevetésével szavazatokat lehet szerezni. Ez a helyzet azonban fokozatosan megszűnik. Az áldozatok szava halkul – történeteik a tudományos narratívák keretei közé szorulnak majd. A nosztalgia pedig fokozatosan felszámolódik, még akkor is, ha a családi memória erősítené.

A másik oldalon viszont van még tennivalónk az ügyben, tehát nem engedhetjük el egyszerűen a kérdést. Az elmúlt 25 év kevésnek bizonyult arra, hogy az áldozatok kárpótlását megoldjuk, a történeti narratívában az áldozatiság vitathatatlanul a maga helyére kerüljön. Tehát amennyiben nem a pártpolitika szintjén tekintjük a kérdést, antikommunista közbeszéd marad. Akár tetszik, akár nem.

Vásár, Zombor (Sombor), 1907 előtt (Néprajzi Múzeum, F 8485)